

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТИКА І РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.30970/vps.21.2019.5>

ОНТОЛОГІЧНА НЕЗАХИЩЕНІСТЬ ОСОБИ: ФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОГО КОНЦЕПТУ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000, Україна,
haponnp@gmail.com*

Послаблення процесу ідентифікації у сучасну добу загрожує дезадаптацією, порушенням психічного здоров'я особи. Феноменологічний підхід Р. Лейнга дає змогу побачити цей низхідний шлях від здоров'я до хвороби. Автор проаналізував сутність психічного захворювання з позицій екзистенційної філософії, феноменології та соціальної критики. Його теорія зробила значний внесок у культурологію, філософію, соціологію тощо. Творчість Лейнга дала підстави узріти соціальну онтологію маргінальності, побачити у цьому світлі проблему свідомості, міжособистої комунікації, рольової структури модерного суспільства та розглянути механізми його функціонування. Науковий доробок Лейнга засвідчує, що філософія як «творчість концептів» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі) має практичний вимір. «Онтологічно захищена людина» є дієвим концептом, який отримує новий вимір у психотерапевтичних практиках.

Ключові слова: екзистенційна філософія, концепт, онтологічно захищена людина, психотерапія.

Феноменологія та екзистенціалізм завжди прагнули охарактеризувати природу сприймання особою світу та самої себе. Їхнім завданням стало з'ясування того, чим є «світ іншого», способу існування у цьому світі. Це передбачало опис окремих життєвих переживань у контексті цілісного буття особи у світі. Цілісності особи може загрозувати відчуженими соціальними взаєминами, байдужістю, неурою соціальних інститутів до проблем та криз особи та її родини. Саме так викристалізовується «суспільство розрізнених індивідів» (З. Бауман). Таке суспільство має низку проблем, серед яких виразняється питання онтологічної незахищеності людини та її подолання. Лише гармонізоване «Я» дає особі відчуття своєї присутності у світі як реальної, живої, цілісної та неперервної (у часовому сенсі). Зовнішній (соціальний) світ, інші люди переживаються при цьому, як однаково реальні, неперервні, цілісні. Власне це переживання характеризує «онтологічно захищену особу» (Р. Лейнг) [5, с. 47]. Почуття онтологічної захищеності дає змогу

особі безболісно зіштовхнутися з соціальними, духовними, етичними чи вітальними перешкодами. Цязустріч, безперечно, містить елементи часткового деструктування особи. Одначе онтологічна захищеність дає особі почуття впевненості у своїй реальності та ідентичності, а також в реальності світу, що її оточує, ідентичності інших людей.

У пошуках метамоделі, яка зможе відобразити цілісність людського буття у світі міститься уся історія теоретичної та практичної філософії. У феноменології, екзистенціалізмі Гусерля, Гайдеггера, Сартра, Мерло-Понті, Ясперса та інших віднаходили певні ідеї, які були концептами окремих напрямів психотерапії. Так у клінічній психотерапії актуальною поставала проблематика психотичного, «неістинного Я». Проблема розуміння цього несправжнього Я (як способу неістинного життя) висвітлена в екзистенційній філософії К'єркегора «Хвороба до смерті», Гайдеггера «Буття та час», Сартра «Буття і ніщо», Бінсвангера «Три форми невдалого існування», Куна «Феноменологія маски» та ін. Кожний концепт відсилає до деякої важливої для філософії здоров'я проблеми. Концепти, – як зазначають Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, – мають деякий «особистий підпис». Це «...аристотелівська субстанція, декартівське *cogito*, лейбніцівська монада, кантовське *апріорі* ... » [4, с. 12], і «...без підпису творців вони є ніщо» [4, с. 10].

До поняття онтологічної безпеки (*ontological security*) зверталися Е. Еріксон, І. Гофман, Е. Гідденс. Зокрема, Е. Гідденс вбачає у понятті «конфіденційність або довіру, які являють собою природний та соціальний світи, разом із засадничими екзистенційними параметрами самості та соціальної ідентичності» [3, с. 499]. Згодом до поняття «онтологічно захищена особа» звертався психолог Ф. Василюк, який характеризує це переживання особи, як найвищий рівень рефлексії, досконалий спосіб структування самої себе та світу. Тут філософування охоплювало власну екзистенцію та екзистенцію іншого. Звісно, коли цей інший є клієнтом (пацієнтом), рефлексія постає спробою відновлення шляху клієнта «до самого себе» у цьому світі, хоча акцент може бути зроблений на шляху клієнта до «буття-з-іншим» (психотерапевтом). Переживання онтологічної захищеності Ф.-С. Перлз вбачав у «відчутті самості» (*self*), натомість Р. Лейнг у відчутті «всеохопної самості» (*integralselfhood*). Концепт «онтологічна незахищеність особи» представника екзистенційно-феноменологічного напрямку психіатрії Р. Лейнга мав значний вплив на медичні інститути, загалом на соціокультуру пізнього модерну.

Метою статті є розглянути зміст концепту «онтологічна незахищеність особи» Р. Лейнга, утвердження концепту від ідей представників екзистенціалізму до осереддя психотерапевтичної концепції.

Шлях шотландського дослідника Р. Лейнга (1927-1989) до формування своєї концепції був тривалим. Усе розпочалося в школі м. Глазго, де він учнем студіював Софокла, Есхіла, Платона, Аристотеля та ін. Згодом, як студент-медик університету Глазго, Лейнг стає активним учасником сократівського клубу, де президентом був

Б. Рассел. Однак найбільше Лейнг захопився ідеями класиків екзистенціалізму. Йому були співзвучними ідеї Е. Гусерля, зокрема його розуміння свідомості як інтенційного переживання, важливості розгляду феноменологічного змісту переживань людини. Також Лейнг сприйняв розуміння С. К'єркегором феномена відчаю, яке є важливим для переживання світу особою, зокрема психотиком. Науковою темою Лейнга була етиологія психозу. Так, під впливом екзистенціалізму, феноменології визріває концепт «онтологічної незахищеності» людини, який він упроваджує в поле філософії здоров'я. Онтологічна незахищеність може становити загрозу існуванню людини. Психотик не сприймає свою часову перспективу як реальність, одухотвореність, автономію (свою та інших). Він стає на шлях стурбованості щодо збереження своєї ідентичності (Е. Еріксон), відчаю-слабкості (С. К'єркегор), пошуків захисних механізмів, які дозволятимуть стати реальним чи наблизитись до зовнішнього світу (З. Фрейд, А. Адлер, К. Горні, Ф.-С. Перлз та ін.).

Філософія екзистенціалізму звертається до безпосередніх переживань людини, де рефлексія відкриває людині її існування та основні властивості світу. Людині треба позбутися розуму, зануритися у те, чи інше довічне почуття настроєвості, прислухатися до цих «патологічних» почуттів замкнутості, жаху, тривоги, які відкривають людині складнощі її існування, що є ключовими до усього буття у світі. Ідея виокремлення онтологічних почуттів належить М. Гайдеггеру. У найбільш фундаментальних рисах М. Гайдеггер розрізняє онтологічну налаштованість (*Gestimmtheit*) на світ та часткові онтичні стани: емоції, настрої, у яких вона виявляється. Розрізнення статусів «онтологічного» та «онтичного» дає йому підстави побачити відмінність між онтичним страхом (*Furcht*), якому притаманна чітка фіксованість причини й предмета, та страхом, що є онтологічною тривогою (*Andst*). Останній має стосунок до людської реальності загалом [6, с. 21].

Значний вплив на ідеї Р. Лейнга мав Л. Бінсвангер, який здійснив феноменологічний поворот у психіатрії. Надзвичайно значущим для Бінсвангера виявилось прочитання праці М. Гайдеггера «Буття і час» (1927), вона зумовила назву його методу «Dasein-аналіз». У найзагальнішому значенні цей метод можна розглядати як застосування Dasein аналітики Гайдеггера до проблем психотерапії. Бінсвангер у праці «Буття-у-світі» (розуміє життя як цілісний конкретний феномен у єдності минулого, сьогодення та майбутнього [1, с. 11]. Р. Лейнг, який був учнем Бінсвангера, у своїй праці «Розколоте Я» («*The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*»), що з'явилася 1968 р., також робить спробу екзистенційного опису осіб, які втратили цілісність. Вжите ним поняття «шизоїд» має стосунок до індивіда, цілісність досвіду якого розщеплюється у двох основних напрямках. Передусім – це розпад його стосунків із оточуючим світом, а також руйнування зв'язків із самим собою. Така людина відчуває себе нецілісною особою, а ніби «розколотою» на різні частини власного «Я».

Р. Лейнг здійснив саме екзистенційно-феноменологічний опис примежових особистих станів, який відрізнявся від загальноприйнятих підходів клінічної

практики того часу. На його думку, традиційний клінічний аспект не демонстрував істинно людського змісту та значення психозу, обмежував розуміння життя пацієнта особливим клінічним буттям. Невдоволеність застосуванням психіатричних та психоаналітичних «технологічних» термінів було явищем типовим серед психіатрів. Багато із них усвідомлювали, що психіатрична лексика, використання негуманітарного словника для опису психіатричних пацієнтів була спробою своєрідного розщеплення особи – аналогічною до її екзистенційної розколоти.

Онтологічна тривога фрагментує, розколює, розщеплює цілісне «Я» людини. Опис екзистенційних розщеплень людини розпочинається саме з поняття «цілісність». Р. Лейнг бачить поняття цілісності більш ширше, ніж психоаналіз. Він продовжує екзистенційну традицію у розумінні цілісності особи. Відтак цілісність – це спроба охопити досвід «себе» у взаєминах з іншими у «своєму» світі [5, с. 16]. Поняття «образ світу» розмежує певні особисті стани онтологічної захищеності та онтологічної незахищеності. Між різними типами образу себе та світу може розгортатися екзистенційна пустка. Перехід, або зміна переживання від цілісності «простого» образу світу до цілісності «складного» образу світу супроводжується кризою, невротизацією чи психопатизацією. Індивід схильний переживати власне буття як реальне та цілісне через відмежування від решти світу. Проте «зовнішньо складний» світ є загрозою для «внутрішньо складного» світу. Останній здатний віддалити проблеми та труднощі зовнішнього світу на безпечно для своєї цілісності відстань з метою його подальшого перетворення та конструювання. Відсутність страху, відсутність відчуття загрози у переживанні зовнішньо складного світу підсилює відчуття онтологічної захищеності. «Внутрішньо простий» світ, який не є наповнений особистим сенсом, містить відчуття загрози, нереальності, небезпеки з боку «зовнішньо складного» світу. Бувають обставини, коли індивід почуває себе недостатньо відмежованим від решти світу, ставить під сумнів самототожність та автономію. Це порушує відчуття власного часового простору. Онтологічно незахищена людина стурбована тим, як себе зберегти, досягнути компромісу з іншими людьми.

Для онтологічно незахищеної особи обставини щоденного життя, контактів із зовнішнім світом є виснажливим, напруженим заняттям. Відхід від цієї напруженості є втратою зв'язку з дійсністю та зануренням у самого себе. Така особа, елементи світу якої укладаються в ієрархію значень та означень світу, починає «жити у власному світі». Поріг «фундаменту безпеки» (К. Горні) такої особи є настільки низьким, що кожний взаємостосунок загрожує їй втратою ідентичності. Це відчуття поглинання власної особи з боку зовнішнього світу сприяє постійній напруженості. Поглинання переживається особою як ризик бути зрозумілою, остаточно проінтерпретованою, аборозглядається, як страх бути неавтономною для інших. Тут основним захисним механізмом переживання поглинання та одночасного збереження ідентичності є ізоляція. Цей механізм призводить до самотності особи. Когнітивна конфліктність

такої особи є очевидною. Адже бути повністю зрозумілою, проінтерпретованою іншими людьми – означає для онтогенетично незахищеної особи бути розчищеною серед іншого. Ілюзії власної складності, невизначеності є способом вибудовування перешкод для викриття внутрішньої розлагодженості з іншими.

Однак виникає запитання про особливості тієї форми стосунку до себе, яку обирає онтологічно незахищена людина. Йдеться про певний спосіб організації власного буття всередині себе, коли індивід ідентифікує себе винятково з тією частиною, яку відчуває невтленою. У звичайних обставинах особистість відчуває себе неминуче зв'язаною зі своїм тілом, чи у своєму тілі. Звісно, «втлене Я» не є однозначно неприсутньою фортецею проти «корозії» онтологічних сумнівів та невпевненості, не служить захистом від психозів. Натомість відчуття «втленого Я» є необхідним моментом для інтеграції «Я». І навпаки, невтленість відчиняє двері до переживань себе у поняттях дуалізму «Я – тіло». У стані «невтленого Я» тіло перестає бути центром істинного «Я», воно відчувається як об'єкт у світі об'єктів. Схоже розділення Я та тіла позбавляє «невтлене Я» безпосередньої участі в будь-яких аспектах людського життя, посередником якого слугують тілесні відчуття, почуття, слова та рухи (вирази обличчя, дії тощо). Функція «невтленого Я», як споглядача всього, що робить тіло, полягає у контролі, критиці, спостереженні за діями тіла. «Невтлене Я» стає гіперсвідомістю. Воно прагне стверджувати власні образи. Воно встановлює взаємини між собою та тілом, які можуть бути дуже складними [5, с. 91].

Натомість Р. Лейнг зазначає, що відчуження від тіла є прагненням зберегти своє «Я», знайти йому схованку в хаотичному небутті, поза живими діалектичними стосунками з реальними, живими людьми. Особа, яка переживає порожнечу, входить у спрощені умови, що їх К'еркегор назвав «замкнутістю». Психотична особа у Лейнга характеризується «порожнечою дією». У Гегеля в «Феноменології духу» зазначено, що індивідуальне буття є тим, чим є дія. Індивідуальність визначається через «...коло своєї діяльності, в якому вона репрезентується як реальність» [2, с. 17]. Завдяки тому простому факту, що діяє індивід постає для інших тим, ким він є насправді. Саме цього боїться психотична особа, і цього прагне уникнути, коли використовує неістинне «Я»: тут воно постає нескінченною можливістю, здатністю, наміром. Індивід прагне залишитися незалежним від «об'єктивного елементу», – тому його дія, його вчинок для нього не є він сам. Так, свідомість відгороджується від «об'єктивного елементу» у своїх вчинках, діях, у відчуттях. Для неї «не може бути ні спонтанної дії, ні спонтанного сприйняття» [5, с. 123]. Відтак, шизоїдний стан може бути зрозумілим як спроба збереження слабкоструктурованого буття. Коли небезпекою для особи постає втрата буття, захист полягає в тому, що особа впадає у стан небуття. «Невроз – це спосіб уникання небуття через уникання буття» [5, с. 62].

Первинним філософським інтересом для Р. Лейнга завжди був досвід особи з психічним захворюванням. Однак дослідник поставив важливі питання про

онтологічний статус патологічного досвіду, підґрунтя людського існування, про механізми входження особи у соціум, про причини її відчуження, ізоляції, маргіналізації. У своїй праці «Політика переживання» (1967) Р. Лейнг поставив питання про соціальний, культурний контекст існування онтологічно незахищеної особи [7]. Його погляд відрізнявся від соціопсихоаналітичного розуміння. Повсякденне життя особи не лише залежить від специфіки й контексту індивідуальності, а й передбачає наявність системи онтологічної безпеки. Остання виражає незалежність, автономність контролю за діями людини в межах передбачуваного ходу подій. Психологічні витoki онтологічної безпеки необхідно шукати у базових механізмах контролю тривожності. Власне це показав Е. Еріксон: формування довіри до інших на ранніх стадіях розвитку дитини у сім'ї є важливим для почуття онтологічної безпеки дорослої особи. Дитина набуває на цих ранніх стадіях психосоціального розвитку більшої автономності, свої «механізми захисту», які забезпечують обопільний характер довіри зі світом (ввічливість, тактовність тощо). Система онтологічної безпеки зберігається цими механізмами, але ґрунтується не стільки на них, скільки на передбачуваності подій життя, які порушуються у критичних ситуаціях. Збільшення рівня тривожності, який вже не стримується базовою системою безпеки, є специфічною рисою критичних ситуацій [3, с.100].

На відміну від цих спроб психологізації концепту онтологічної незахищеності, Р. Лейнг розкрив його як патологічний досвід для усього суспільства, вказав на певну відповідальність суспільства за психічні розлади. Науковець вписав психічне захворювання не в абстрактну онтологію світобудови, а в онтологію суспільства. Особа із психозом постала певною даністю. Нормальний стан людини, її адаптивність є високою платою суспільству. Особа за свою «нормальність» вимушена платити формалізацією людських стосунків, байдужістю, «хибною свідомістю», яка дає змогу вводити у систему «соціальних фантазій». На рівні суспільних взаємин ними можуть бути соціальні стереотипи, упередження, переконання, політичні погляди. На рівні міжособистих взаємин – сімейні, групові міфи. Розуміння Р. Лейнгом «нормальності» нагадує поняття «пропащого буття», описаного М. Гайдеггером, – стану, якому притаманні відчуженість, самозаспокоєність, втеча від самого себе [6, с. 58]. Людина, яка намагається вийти із системи групової фантазії, становить для інших членів групи екзистенціальну загрозу, тому що ставить під сумнів їхні вірування, відтак впливає на їхній спосіб життя. Так людей група таврує ярликом божевільності, отримує захист себе від їхнього впливу. Як підкреслює Р. Лейнг, фахівці в царині психіатрії шизофреніками називають тих, хто зазнав невдачі в процесі пристосування до світу громадських галюцинацій [6, с. 12]. Лікарі намагаються «приручити» індивіда, повернути його до тієї системи групової фантазії, яку він намагався подолати. Тому Р. Лейнг вважає шизофренію не стільки патологією поведінки, скільки патологією комунікації, хворобою людських

взаємин. Він підкреслює, що будь-який випадок шизофренії повинен розглядатися шляхом дослідження не одного пацієнта, а всього соціального контексту (зокрема, сімейного), який дозволяє з'ясувати витoki патології. У «Політиці досвіду» (1967) Р. Лейнг, зокрема стверджує, що необхідно долати соціальне відчуження осіб з психічними захворюваннями. Діяльність Р. Лейнга з організації соціотерапевтичних громад стала виразом бунтівних настроїв 1960-х рр. у т.зв. вирішенні проблеми подолання соціального відчуження. Хоча концепція Р. Лейнга не мала очевидного соціального практичного втілення, але окремі ідеї стали успішно застосовуватися у психіатрії та психотерапії, вплинули на практику медичних інститутів та філософію здоров'я [7, с. 200].

Отже, втрата цілісної картини себе та світу, розрив цього взаємозв'язку характеризує онтологічно-незахищену особу. Відчуження від зовнішнього світу викликає в особи страх перед ним як перед загрозливою інстанцією буття. Феноменологічний підхід Р. Лейнга дає підстави побачити цей низхідний шлях від здоров'я до хвороби. Особа з слабким сприйняттям власного буття стає невпевненою онтологічно. Подальша втеча від стану онтологічної невпевненості зумовлює розщеплення свідомості та тіла, за яким є неминучий хворобливий стан. Особі, яка пізнає світ, необхідно ідентифікувати себе не тільки фізично, а й екзистенційно. Відтак, послаблення процесу ідентифікації у сучасну добу загрожує дезадаптацією, порушенням психічного здоров'я для особи. Саме Р. Лейнг зробив спробу проаналізувати сутність психічного захворювання з позицій екзистенційної феноменології та соціальної критики. Так філософська ідея віднайшла себе, концептуалізувалася, увійшла у психотерапевтичну практику. Лейнгова теорія зробила значний внесок у культурологію, соціологію, а праці вплинули на становлення гуманістичної психології, на міждисциплінарні дослідження.

Натомість Р. Лейнг вперше запропонував новий погляд на психічне захворювання, яке маркує не абстрактну онтологію світобудови, а показує онтологію суспільства. Творчість Р. Лейнга дала змогу узріти соціальну онтологію маргінальності, побачити у цьому світлі проблему свідомості, міжособистої комунікації, рольової структуримодерного суспільства та розглянути механізми його функціонування. Науковий доробок Р. Лейнга засвідчує, що філософія як «творчість концептів» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі) має практичний вимір. «Онтологічно захищена людина» є концептом, який отримує свій вимір у психотерапевтичних практиках, є об'єднувальним для понять «втрачене» буття, «розколоте» Я, «відчуженого» Іншого. Завдання сучасного психотерапевта, у світлі ідей Р. Лейнга, полягає у тому, щоб допомогти пацієнтові досягнути стану екзистенційної автентичності, усвідомити вимоги власної сутності і відповідно до неї перебудувати структуру буття-в-світі.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2019

Прийнята до друку 21.03.2019

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире / Л. Бинсвангер. – Москва : КСП; Санкт-Петербург : Ювента, 1999. – 300 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Феноменология Духу: пер з нім. П. Терещук / Г.В.Ф. Гегель. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 548 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э.Гидденс. – Москва : Академический проект, 2015. – 528 с.
4. Делез Ж. Что такое философия?: пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – Москва : Ин-ут эксп. социологии, Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. – 288 с.
5. Лейнг Р.У. Разделенное Я Экзистенциональное исследование психического здоровья и безумия / Р.У. Лейнг . – Київ : Гос. библиотека Украины для юношества, 1995. – 316 с.
6. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер. – Москва : Республика, 1993. – 447 с.
7. Laing R.D. Polityka doświadczenia. Rajski ptak / R.D. Laing. – Warszawa: Wydawnictwo KR. – 2005. – 208 s.

**ONTOLOGICAL INSECURITY OF A PERSON:
THE PHILOSOPHICAL ORIGINS
OF THE PSYCHOTHERAPEUTIC CONCEPT**

Nadiya Hapon

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str. 1, Lviv 79000, Ukraine,
haponnp@gmail.com*

Existential philosophy, phenomenology tried to understand the nature of person's perception of the world. Its task was to find out what is «the world of the Other», the way of existence in this world. The integrity of a person can be subjected to devastating effects of sociality. Now more obvious is the need to overcome the ontological insecurity of man.

The search for a metamodel, which can reflect the integrity of human existence in the world, was engaged not only by philosophers. In particular, psychiatrists and psychotherapists drew their inspiration from the concepts of Husserl's, Heidegger's, Sartres' existentialism. One of the researchers who was inspired by the philosophical concepts of existentialism was R. Laing. He introduced in the psychotherapy of neurotic and psychotic disorders a new concept - ontological insecurity of a person.

R. Laing's phenomenological approach allows to see this downward path from health to illness. A person with a weak perception of his own being becomes a person ontologically uncertain. Further escape from the state of ontological uncertainty causes the splitting of consciousness and body, followed by a morbid condition. A person who knows the world must identify herself not

only physically, but also existentially. Therefore, the weakening of the identification process in the contemporary world threaten with maladaptation and violation of a person's mental health. R. Laing attempted to analyze the essence of mental illness from the standpoint of existential phenomenology and social criticism. His theory has made a significant contribution to culturology, philosophy, sociology. Laing's works allowed to see the social ontology of marginality, to see in this light the problem of consciousness, interpersonal communication, the role structure of modern society and to consider the mechanisms of its functioning. Laing's scientific work proves that philosophy as «the creativity of the concepts» (J. Deleuze, F. Guattari) has a practical dimension. «Ontologically secure person» is a concept that gains its dimension in psychotherapeutic practices. This concept has a psychotherapeutical potential: it integrates a «lost» being, «split» personality, «alienated» Other.

Keywords: existential philosophy, concept, ontological in security of a person, psychotherapy.